

Podkovana čaravnica in druge povedke o coprnicah v vzhodni Sloveniji

Mirjam Mencej

Presented are (migratory) legends about witches that were recounted by people living in rural parts of eastern Slovenia. Although people also told stories, or memorates, about their own first-hand experience with witches these legends were not a part of the local witchcraft belief system but generally served to only amuse and entertain.

V zgodovini folkloristike so zlasti skandinavski avtorji opozarjali, da je pogosta napaka folkloristov, raziskovalcev religije in drugih raziskovalcev ljudskih verovanj neupoštevanje pomena analize žanra kot kritike virov, kritičnega orodja – vsi žanri namreč v preučevanju ljudskih verovanj nimajo enake vrednosti. Predvsem memorati¹ so tisti, ki imajo največjo vrednost za sklepanje o lokalnem verovanju in so najpomembnejši vir za raziskavo ljudskih verovanj, saj pripovedujejo o socialno sprejetih nadnaravnih izkušnjah (von Sydow 1948; Honko 1969; Kvideland 1988: 17). Nekateri raziskovalci so sicer menili, da se memorati sčasoma stilizirajo do takšne stopnje, da postanejo povedke oziroma so jih imeli za nekakšno predstopnjo povedke. A dejstvo, da memorati vsebujejo povedkovne motive, še ni zadosten dokaz za trditev, da en žanr evoluiral v drugega, menijo drugi folkloristi, po mnenju katerih memorati in povedke načeloma izražajo dva različna odnosa do nadnaravne izkušnje. Toda kadar na istem geografskem območju najdemo memorate in povedke, ki opisujejo isto izkušnjo, lahko predvidevamo, da v tem primeru povedke izražajo resnično verovanje na tem območju (Kvideland 1988: 12).

Na podeželskem območju vzhodne Slovenije, ki smo ga s študenti raziskovali v letih 2000 in 2001, smo posneli mnoge memorate o doživetjih z nočnimi coprnicami, pa tudi mnoge pripovedi o izkušnjah, ki so jih imeli ljudje s sosedi, ki so jih navadno skrivaj sumili čarovniških dejanj, ter osebam, ki so imele reputacijo čaravnice v vsej vasi. Naj so ljudje v čaravnice verjeli ali ne, so ob teh pripovedih vedno razmišljali, diskutirali o tem, ali gre za resnična doživetja ali ne, o tem, ali sami vanje verjamejo ali ne, o tem, kaj verjamejo drugi in česa ne itd. (prim. Mencej 2006). Toda poleg teh pripovedi so nam sogovorniki pripovedovali tudi povedke o coprnicah, za katere praviloma ni bilo dvoma o tem, da niso bile predmet verovanja ljudi². To so povedke, ki so jih pripovedovali za zabavo, včasih z

¹ Memorat je termin, ki ga je von Sydow označil kot prvoosebno pripoved oziroma poročilo o srečanju z nadnaravnim (von Sydow 1948: 73), kasneje je bil razširjen tudi na pripovedovanje v tretji osebi, kadar je oseba z osebo, ki je imela takšno doživetje, tesno povezana (npr. ko gre za sorodnike, znanca ...) (prim. Kvideland 1988: 19).

² Le ena naša sogovornica je pripovedovala te povedke (konkretno povedko o Podkovani čaravnici) kot resnične, a bila je izrazita izjema: njen svet se je namreč v celoti vrtel okoli čaravnic in vse dogodke v svojem življenju je interpretirala skozi prizmo čarovništva.

didaktičnimi ali celo mizoginimi podtoni, ne pa kot poročila o osebnih izkušnjah. Poleg trdno zasidranih verovanj o čarovnicah, ki so jih naši sogovorniki pogosto podkrepili z memorati oziroma pripovedmi o lastnih izkušnjah ali o izkušnjah svojih znancev, sorodnikov, prijateljev, so med ljudmi krožile torej tudi povedke, za katere je mogoče trditi, da niso bile integralni del verovnjaškega sistema čarovništva na tem območju³.

Te pripovedi niso bile pripovedovane kot poročila o lastni izkušnji ali o izkušnji bližnjega prijatelja, sorodnika, ki bi našemu sogovorniku o doživetju poročal iz prve roke, pač pa praviloma kot zgodbe o neki nedoločeni osebi, ki se dogajajo v nedoločenem času, kraju, ki ga (jih) pripovedovalec ni poznal osebno, a je o njem (njih) slišal le pripovedovati. Tipična za te zgodbe je uporaba nedoločnih zaimkov »eden« oziroma »ena«, »nekdo« ali časovnega prislova »enkrat«:

»To mi ena povedala« (...); »Je ena punčka šla do ene stare ženske, pa ni vedela, da je ta čarovnica (...);« »Pravijo, da je en šuštar bil noter (...);« »Pa se je enkrat eden nekam v en sod skrtil, veš (...);« »(...) se je eden tudi poročil z enim dekletom, ne (...);« »(...) mu je nekdo rekel: Veš, kaj ti naredi, ti jo pa ubriši (...).«

Celo kadar so se te pripovedi nanašale na konkretne osebe iz vasi, so bile to predvsem zgodbe z zabavno vsebino, ki bi jih večina prepoznala kot povedke ali zabavne zgodbe, ne pa kot pripovedi o lastni izkušnji, celo če bi bile pripovedovane v prvi osebi. Pri tem so pripovedovalci navadno uporabljali tudi prepoznaven narativni način: te pripovedi so tudi pogostejše kot druge spremljane s smehom. Namen njihovih pripovedi je bil predvsem zabavati in norčevati se, ne pa seznanjati sovaščanov z »realnimi« nevarnostmi čarovnic in posledicami njihovih dejanj – čeprav osebam, na katere so se takšne zgodbe navezovale, ob njih gotovo ni šlo na smeh. Te zgodbe običajno tudi niso bile tako zelo splošno razširjene kot pripovedi o doživetjih, izkušnjah ipd., ki so jih doživljali kot resnična ali pa so vsaj razglabljali o možnosti, da so resnična.

Lucijin stolec

Nekaj takšnih pripovedi smo posneli o t.i. „Lucijinem stolcu“. Lucijin stolec so poznali tako na Češkem, Moravskem, Madžarskem, Hrvaškem in v Sloveniji kot tudi v zahodni Evropi. Lucijin stolček je poseben, navadno trinožen stol, ki ga je potrebno začeti delati na dan sv. Lucije, 13. decembra⁴ (odtod njegovo ime), in ga končati do svetega večera oziroma božiča. Včasih so dodana še posebna navodila: treba ga je narediti iz devetih, dvanajstih ipd. vrst lesa, včasih samo iz »moških« vrst (pri čemer je potrebno vsak dan dodati drugo vrsto lesa), sme se ga delati le pred sončnim vzhodom ali pa samo do sončnega zahoda, včasih mora človek, ki izdeluje stolec, to delo opravljati molče ipd.⁵ Ta stol

³ Migracijske povedke, med katere spada večina teh zgodb, lahko temeljijo na verovanju iz drugega časa in kraja in ne izražajo nujno verovanja na območju, kjer je bila takšna povedka zapisana (Kvideland 1988: 17), čeprav po drugi strani ne morejo biti preveč tuje tudi verovanju na tem območju, saj jih sicer domačini ne bi širili dalje in sprejeli za svoje.

⁴ Po starem julijanskem koledarju je bil 13. december najkrajši dan leta.

⁵ Ta pravila se seveda deloma razlikujejo od območja do območja oziroma od pripovedovalca do pripovedovalca.

je mogoče uporabiti za to, da se z njegovo pomočjo prepozna čarovnice⁶: kdor jih hoče razkrinkati, mora nesti stol k polnočnici ter med mašo poklekniti nanj, pa bo spoznal vse coprnice v vasi, saj bodo med povzdigovanjem obrnjene stran od oltarja oziroma se bodo plazile po steni, kazale duhovniku golo zadnjico, imele na glavah latvice ali luči v rokah itd. Pri tem mora paziti, da ga coprnice ne raztrgajo, zato mora pravočasno pobegniti pred njimi⁷.

Vprašanje je, ali gre pri Lucijinem stolcu za dejansko magijsko prakso, ali zgolj za narativno izročilo. Iz literature ni mogoče razbrati, ali so etnologi izdelovanje stolca na terenu zabeležili kot resnično dejanje, ki so ga ljudje v želji po razkrinkanju čarovnic dejansko izvajali, ali pa je bil ta motiv del razširjenih pripovedi o razkrinkavanju čarovnic. Morda lahko predvidevamo celo postopen razkroj magijskega dejanja v narativno obliko. Čeprav ta ni zabeležena v Christiansenovem indeksu migracijskih povedk, pa gre v Evropi vendar za zelo razširjeno povedko. Motiv identifikacije čarovnice s t.i. »Lucijinim stolcem« (čeprav tega imena za stol na našem območju niso uporabljali) tu vsekakor ni bil del resnične prakse oziroma lastnih izkušenj pripovedovalcev. Tudi če so ljudje ta način identifikacije čarovnice nekoč dejansko uporabljali, je bila v času, ko smo raziskovali čarovništvo, zgodba o Lucijinem stolcu vendarle samo ena izmed zabavnih pripovedi, ki so tu krožile o čarovnicah. Zanj je bil značilen tudi dramatičen konec (ki je včasih vsebovan zgolj v svarilu) – čarovnice ugotovijo, da jih je nekdo prepoznal, in če ta ne bi hitro pobegnil, bi ga raztrgale:

S: Kdaj moraš začeti delati stolček?

I1: Na Lucijevo.

I: Enkrat moraš začeti delati stolček iz vseh ...

I1: Od Lucije pa do božiča.

I: Božiča. Je določeno število dni. In vsak dan moraš sestaviti stolček iz različnega lesa.

In potem greš, postaviš stolček, greš k polnočnicam, ne ...

I1: Ja.

I: ... in stopiš na tisti stol v cerkvi. In se ozreš po cerkvi nazaj in vidiš, katere so coprnice. Tiste, ki so coprnice, gledajo proti vratom, so obrnjene s hrbtom proti oltarju.

S: Ste že poskusili kdaj?

I, I1: Ne. / Smeh./

I: Samo moraš biti pa zelo previden baje, da te takrat coprnice vidijo in da so že enkrat enega ubile, je bilo res?

I1: Ja, ja.

⁶ V okolici Ljutomerja z enakim namenom izdelujejo panj, v Beli krajini posebne naočnike ali pa sešijejo posebno obleko, ki jo oblečejo narobe in v njej počakajo čarovnice na križpotju, v Prekmurju lesene podplate, v Retju vzamejo k polnočnici butaro trsk iz vsakovrstnega lesa, na katero sedejo med polnočnico, v Kostelu so si obleko oblekli narobe, v Slovenskih goricah so pletli »žmic« in si ga dali pod kolena med povzdigovanjem (prim. Kuret 1989/II: 254–5).

⁷ Prim. pregled verovanj o takem stolčku v Navratil 1885: 167–9; Kuret 1989/II: 252–5; Tolstaja 1998: 146–7; gl. še Dolinar 1913: 240 – tu je stol narejen iz enoletne leskovke, nanj pa je treba sestiti med povzdigovanjem – po Arhiv ISN SAZU; Primc 1997: 240 in dalje; Gričnik 1998: 82, št. 159; 168–171; zapisal Fr. Sreboški Peterlin 1870 na Dolenjskem, Štrekljeva zapuščina, mapa II, Arhiv ISN SAZU – stolček je treba začeti delati na Lucijino, mora pa biti iz trinajstih vrst lesa, vsak dan pa je treba narediti en del stola; Vedež III, 1850, 384, Prazne vere – „Ko bi si naredil človek s tremi nogami iz deveterega lesa, pri sebi imel tri pisane grahe, in se na sveti večer (božič) na tak stol pred cerkvena vrata usedel, bi videl vse čare ali coprnice in jih spoznal“.

I: So ga ubile, ker ni pravi čas pobegnil, ne. Ker ko so pol ljudje prišli ven iz cerkve, so tiste coprnice navalile na tega človeka, k jih je razkrinkal. In pol da je moral biti zelo hiter, da je zbežal. (53)

I: No, tule ata pa je govoril, da na adventne, na kva..., ne na adventne, na kvatrne nedelje, sobote, morajo stolček delati, ampak na tiste kvatrne nedelje ali sobote, da mora stolček delati, da pol za božič oponoči gre k maši, pa na tisti stolček stopi, ne, in da vidi, katere so coprnice. Da normalnega človeka vidi naprej gledat, k bogu, ne, proti oltarju, ampak ona ima glavo nazaj obrnjeno. Ampak bogvari, da te une opazijo, da to naredijo. /.../

S: Aha ... In potem se mora človek usesti na ta stolček?

I: Stopiti na tisti stolček, ampak je tako majhen, da ga je dal v žepek /pokaže na prsi/. To ne more, da bi velikega, ker une ne smejo opaziti, da nese, in če ga opazijo, je hudir, ne. (8)

I: Ne, ne, ne, ker tu so pa rekli tako, to je bilo pri nas, to je recimo zgodba, je ena stara teta povedala, katere so coprnice v vasi, ne. To si moral nekje tam avgusta posekat lipo mlado, pa stolec narediti, tak na tri, samo na tri noge, ne... in pol na božični večer /smeh/ si moral iti, ko so bili že vsi v cerkvi, ne, /.../ in si moral tam poklekniti, ne, z eno nogo na tisti stolec in katere so bile, so bile nazaj obrnjene, ne. Ker coprnica ne more v oltar gledati, ne, gleda nazaj, ne. In videl si ti njih, videle so pa one tebe, ne, in so rekli, da onda si moral pa fino teči in pod slamnato streho. Če so te pa prej ulovile, da si pa bil pečen, ne /smeh/. Ja, /smeh/ to je ona povedavala menda. (24)

Zelo zanimivo je tudi spremljati širjenje teh pripovedi, na katere ne vpliva samo ustna transmisija, ampak vedno bolj tudi mediji – v tem primeru radio:

I: Le to sem slišala o coprnica, po radiu, po radiu je govorila. Ne, da coprnice, da so bile pred coprnice. Da za polnočnico se je videlo ... Da so nazaj obrnjene bile gledale, ker nimajo oblasti, da bi na oltar gledale.

S: Vi pa niste to od nikogar slišali, da bi to on videl?

I: Ne. Ne ... (29)

S: Pa se je dalo čarovnico na kakšen način spoznati?

I: Ja, to je pa po radiu povedaval, kako se spozna ... Za k maši. Pa vse so nazaj obrnjene. Ne gledajo na oltar. Eden se je pa hotel prepričati, pa je vzel s seboj šamrl, tak stolček, da je stal, da jih vidi, pa jih je spoznal. Samo gorje, če bi ga bila dobila. Pol je tako letel domov, so šle za njim, da je glih, komaj komaj je ušel. Da je prišel domov. In pol ni upal pod večer nič ven.

S: In kdo je to pripovedoval?

I: A, po radiu so pripovedovali.

S: A to ni bilo v teh krajih?

I: Ne, ne. (65)

V naslednji pripovedi Lucijin stolec sicer ni omenjen, v njej pa se vseeno pojavlja isti ključni trenutek, kot tisti, v katerem se identifikacija čarovnic pojavlja v zgodbah o Lucijinem stolcu – gre za trenutek povzdigovanja med polnočnico:

I1: *To ste vi govorili, da če se ne more poročiti, da mora za sveti večer nekam iti.*

I3: *Če hoče vedeti, katere so coprnce mora iti v cerkev. Čakaj, kako ...*

I1: *Da se pol nekako nazaj obrnejo, ali kako? Ali naprej ali nazaj? Obrnejo se tiste?*

I3: *Eee. /.../ Ko so ljudje tja gor obrnjeni in med povzdigovanjem, ko te fari hostijo vzdignejo. Med tistim so coprnce dol obrnjene. Ne na kor k oltarju, dol gledajo. Pa drugi ljudje jih ne vidijo, ko tisti, ki ... - pa ne vem, kaj mora naredit, no.*

S: *A to samo na božič, ali zmeraj v cerkvah?*

I3: *Na sveti večer, na sveti večer. Opolnoči. (125)*

Podkovana čarovnica

Na območju, ki smo ga raziskovali, smo večkrat posneli tudi migracijsko povedko o podkovani čarovnici⁸. Povedka govori navadno o čarovnici, ki človeka osedla in obrzda kot konja in ga nato vso noč jaha, dokler se ta nekoč ne upre, ji sam nadene uzdo in jo v podobi kobile podkuje. Ko naslednji dan odkrije svojo ženo ali sosedo s kopiti na nogah, spozna, da je bila prav ona čarovnica.

Ena od naših sogovornic, ki nam je povedala dve različici te povedke, ju je pripovedovala s prepričanjem, da se je vse to res pripetilo znancu njene sosede. Takšna lokalna umestitev je po eni strani sicer tipična lastnost povedk, po drugi strani pa je ta pripovedovalka, bolj kot kdorkoli drug, s katerim smo se pogovarjali, verjela v čarovništvo v vseh njegovih oblikah in vse svoje nesreče pripisovala posledicam čarovniških dejanj. Vsekakor pa za ta tip povedke na našem območju niti enkrat nismo našli podkrepitve v verovanju, da se čarovnica lahko spreminja v kobilo – v nasprotju s precej razširjenim verovanjem o njenem spreminjanju v krastačo ter praksami (npr. prebadanjem krastač, metanjem krastač v ogenj), povezanimi s tem verovanjem.

I: Ja, tisto je tudi oče pravil, da je coprnica. Je bila ena pri eni hiši, tudi v naši vasi je ena coprnica, in pol un gospodar pride zjutraj v hlev h konjem, ja, in koj je pa čisto moker. Ona je morala ponoči priti, coprnica, pa ga je osedlala in zajahala, da je pol galopiral, da je šla. In, njemu se je pa čudno zdelo, kaj da je ponoči, kaj da je zjutraj, ko je tako moker, ne. Pa ga je ona lahko gonila sem pa tja, coprnica. Zjutraj pa, ne, pol pa on to vidi, pa je nekako zasledoval, samo ne vem, ne morem se spomniti, kje je to bilo, verjetno v tem kraju. Jo je pa zasledoval, pa čakal, kdaj bo prišla spet zvečer. In pol on, on ...vidi, ona misli, da bo jarem njemu dala gor, on pa kontra nazaj, pa jo je imel. Pa jo je ujel.

Pol je pa dal coprnico podkovat in pol so pa drugi ljudje videli, da je tista ženska imela pa na roki tista kopita krvava. Tako nekako. (88)

Včasih so vloge tudi obrnjene in je žrtev prisiljena jahati čarovnico v podobi kobile vso noč, dokler je ne podkuje in je čarovnica tako razkrinkana (včasih hkrati tako tudi izgubi svojo moč).

I: Jaz tudi sem čula, da se je cuprnica v kobilu spremenila.

S: V kobilu!

⁸ V folkloristični literaturi je uveljavljen termin za ta tip povedke »witch bridle legend«. Za pregled razširjenosti tega tipa povedke gl. Shojaei-Kawan 2004: 411, op. 3.

I: Ja, ja. Da je, to so še povedavali, da je hlapca /imela/, pa je moral vsako noč kobilo jahati. Pa mu je nekdo rekel: „Veš kaj ti naredi, ti jo pa ubriši! Ti pa pojdi ponoči še, ponoči, pa jo daj podkovati.“ Zjutraj pa je imela na rokah in na nogah podkve. (29)

I: Joj, še eno stvar! Ena gor s P. mi je pravila, da je poznala tisto žensko. Da je enega fanta tako zacoprjala, da je moral vsako noč jahati kobilo, ne. Ona se je pa v kobilo spremenila.

S: Coprnica?

I: Coprnica! V kobilo spremenila. Pol je bila pa taka vedeževalka, je rekla: „Veste, kaj napravite? Vzemite to črno ruto pa jo okoli vratu objemi, samo če boš dosti močen ...“ Ne, in je to naredil, je rekel jedva, jedva, pa jo je obdržal. In je ostala kobila ... Ja. Pol je pa rekla tudi, jezus, pol so jo pa odpeljali, tisto kobilo, kovač ... pa ji jesti krmo dali, da bo že seno jela, ne. Pa je imela kopita na rokah, na nogah ... Ne, pol pa ne vem, kako je rekla. Da tista ženska je tri tedne umirala ... (29)

Ta povedka je razširjena tudi drugod v Sloveniji, sosednjih deželah in sploh v vsej Evropi pa tudi v Ameriki (celo v črnski tradiciji). Ameriški folklorist Wayland Hand jo povezuje z izročilom o drugih bajnih bitjih, ki tlačijo in dušijo človeka (Hand 1973) (npr. verovanji o Aufhockerju⁹ v nemškem izročilu, mori, vozimih itd.).

Podobne pripovedi najdemo v Sloveniji v mnogih, bolj ali manj literariziranih zapisih (prim. pesem v: SLP I 1970/30: 156-8). V Železnikih je bila zapisana takšna različica: „Pri Cveku je bila kovačnica in tam so rekli, da je hudič kobilo koval. V Žajfarci je bila ena lepa deklica, pa je bil ta kovač njen boter. Pa se je dogodilo en večer pozno, da je nekdo pripeljal eno kobilčo kovat. Pa je kobilca spregovorila: »Mecej, mecej, boter moj,« tako se je kovač ustrašil, da je ni hotel podkovati in zjutraj je baje ta deklica ležala z eno nogo obvezano. Nihče ne ve tolmačiti, zraven me pa ni bilo, kaj ne?“ (zapisala Anica Arnol v Železnikih 1955, Arhiv ISN ZRC SAZU, zv. II-36, št. 1.392, str. 35). Tudi v naslednji različici je čarovnica neposredna sorodnica žrtve – tu žena: »Doli na Hrvaškem, tam za Savo je vas. Bil je gospodar, ki je že dlje časa zapazil, da v njegovem hlevu nekaj ni prav. Nek večer, ko stopi v hlev, zagleda notri kobilo. Coprnica se je bila spremenila v kobilo. Gospodar ji vrže čez glavo oglavnik, jo priveže, zjutraj pa odžene h kovaču, da jo podkuje. Podkovani sname oglavnik in kobila se spremeni v žensko. Bila je njegova sosedka. Podkovana na rokah in nogah je šla domov. Mož, spoznavši, da je žena coprnica, jo s sekiro vbije.« (Dolinar 1912: 182; po Arhiv ISN ZRC SAZU) Valjavec pa je v Slovenski Bistrici zapisal tole varianto: »Kovač je imel ženo coprnico. Vsako noč je hodila jahat enega od njegovih dveh pomočnikov. Zato je bil ta zelo suh. Nekoč zvečer je zamenjal posteljo s svojim tovarišem. Ko je prišla kovačeva žena, tega ni zapazila in vrgla je uzdo nanj. Postal je konj in jahala ga je vso noč. Zjutraj mu je uzdo snela in spet je bil človek. Tretjo noč ga je privezala k nekemu drevesu. Snel si je uzdo in ko je žena prišla nazaj, jo je vrgel nanjo. Postala je bela kobila. Jahal jo je domov in zbudil prvega pomočnika. Podkovala sta kobilo, potem pa potegnili uzdo z nje. Postala je spet ženska. Ker ni prišla kuhat, jo je šel mož vprašat, kaj ji je. Rekla je, da sta jo pomočnika podkovala. Onadva pa sta povedala, da sta podkovala samo belo kobilo. Kovač je sedaj vedel, da je njegova žena coprnica. Dal je nanesti trnja, vrgel nanj ženo in tam je zgorela.« (Valjavec 1884: 301–4, Žena coprnica)¹⁰

⁹ Bitje, ki ponoči sprehajalcu skoči na rame in mu jemlje dih (gl. Petzoldt 2003: 27-9)

¹⁰ Za različice te povedke gl. še Kres 1884, št. 6, 1. junij, 303 (Prekmurje), Slekovec 1885: 573 (Središče ob Dravi); Ema Plavec (Luče v Savinjski dolini), Arhiv ISN SAZU; Valjavec 1890: 244–5; Čajkanović 1994/5: 220–1;

Smuk pod grmom, smuk nad grmom

Tudi na našem območju smo seveda posneli mnoga pričevanja o eni najbolj klasičnih predstav o čarovnicah, namreč o njihovi sposobnosti, da letijo, navadno na metli:

I: Ja, no, so se dogovarjale, kdaj bojo jahale na metli ne vem kam, ne.

S: Se pravi, ljudje so verjeli, da jahajo na metli?

I: Ja, ja. Ja, da so jahale na metli. (108)

I: No, mama je to pravila /.../ pa ena pa tudi, pa ne vem, a je tam iz D. Ž. ali od kod, da se je tudi kar ena na metlo usedla pa šla. Tisto so tudi pravili. (70)

I: No, takih šliklcov je veliko, na primer tudi, ko so se v sod zaprle, pa so šle kot Elija ali pa ko so se po metli peljale. (35)

I: Ponekod pravijo, da coprance so včasih po metlih letale po luftu pa to. Pa jaz tega ne verjamem. (79)

Toda te izjave so vendarle bolj del zakoreninjenih stereotipov o čarovnicah¹¹ kot pa verovanjskega sistema čarovništva na tem območju. Med vso raziskavo na našem območju nismo naleteli niti na en memorat o srečanju človeka s čarovnico, ki bi letela na metli, smo pa zapisali naslednjo povedko¹²:

I: Tako da je menda bila ta stara B., pa Ba. dol, ta stara, pa še ena.

I1: Ko so šle v grmovje sedet, pa je rekla, je rekla: „Smuk pod vejo, smuk nad vejo, smuk pod vejo, smuk pod vejo!“

S: Kdo je to rekel?

I1: Coprnice.

I: In se je to slišalo v vas.

I1: Ne, to so one same govorile. Pa se je enkrat eden nekam v en sod skril, več ...

I: A ja!

I1: ... ko so šli po češnje ...

I: Da na eni ohceti so ...

I1: Kaj je bilo?

I: To je naš ati pripovedoval, da, to je vse on slišal, da so bile, da so na eni ohceti kuhale same coprnice, ne.

I1: Same coprnice.

I: In da pol so pa rekli ob polnoči, da pa grejo nekam ...

Dorđević 1953: 26–7; Neweklowsky, Gaál 1987: 259–60, št. 39; Gašpariková 2002: št. 59; Dömötör 1973: 186–8; Briggs 1978: 52; 1991: 715, 749–50).

¹¹ To verovanje se pogosto povezuje s predstavo o čarovniških shodih, ti. »čarovniških sabatih«, na katere naj bi čarovnice letele na metlah.

¹² Po srbskem verovanju se čarovnice od časa do časa srečajo, da bi se zabavale in dogovarjale med seboj, a preden se odpravijo na takšno srečanje, se namažejo z neko posebno mastjo in izgovorijo zagovor, ki omogoči letenje in eventualno nevidnost, na primer: »Ni o trn, ni o grm, več na pometno gumno!« (Čajkanović 1994/5: 218; prim. tudi Dorđević 1953: 32, 33, 36).

I1: ... na Primorsko po češnje¹³, ko jih pri nas še ni bilo, tukaj gor na B. Pol so se pa zmenile, da bojo šle, jih je pa eden, se je pa skrila ...

I: ... pa da so šle pa gor na sod, ne.

I1: ... se je pa skrila v sod.

I: Ja! Coprnice so šle na sod sedet, on je šel pa v sod, ne.

I1: Ja.

S: Pa ga niso videle?

I1: Niso ga videle. One so pa tisti sod zajahale in so šle na Primorsko po češnje. In so jih tam nabrale, ali so se jih samo najedle, v glavnem tisti moški je pa še natrgal nekaj vej češenj, pa jih je s sabo vzel noter v sod, in ko so oni se vračali nazaj, je prišel on noter v tisti prostor, so imeli gostijo, pa so rekli: Od kod pa češnje, ne? Pa je povedal, da je šel s coprnica na izlet. In da so, da je slišal, da so vpile coprnice: Smuk pod vejo, pa smuk pod vejo, ne.

S: Zakaj pa so to delale, smuk pod vejo, smuk nad vejo?

I1: Da tako so letele, ne.

Si: Kdo vam je to povedal?

I3: Ja, to so stari ljudje povedovali. (53)

Na domnevno sposobnost letenja čarownic se navezujejo tudi mnoge različice šaljive povedke o tem, kako se človek, ki najde čarovničino mast, ki omogoča letenje¹⁴, in se namaže z njo (kot je to videl storiti čarovnico, preden je odletela) in/ali zgolj ponovi izrek, ki ga čarovnica izreče, da lahko odleti, „opeče“, ko poskuša ponoviti njeno dejanje (namesto nad grmovjem leti naravnost skozenj)¹⁵:

I: Ja, zdaj ne vem, če je resnica, ali ne. Žena od enega moža je bila coprnica. Zdaj pa tako pravijo, da se je mazala z nekim mazilom pod pozduho, pa je rekla ... Čakaj, kaj pa je rekla?, zdaj sem pa pozabil. Gor nad vejo je letelo, pol jo je pa mož slišal. Ona je pa gor nad vejo. On je pa šel med vejami, pa ga je strgalo, pa ga je vleklo za noge, pa mu je jopo snemalo, pride ves krvav. Ona: "Kje pa si bil?" "Ja, domov sem šel." "Kako si pa naredil?" "Ja, med vejami." Pol je pa rekla: "Ja, moral bi iti nad vejami, pol pa ne bi bil krvav." Ja, ne vem, če je vic¹⁶, ali kaj. Ne morem jaz to, ko jaz tega nisem doživel, čeravno sem že sedemdeset. (116)

Gre za migracijsko povedko, ki je indeksirana v indeksu migracijskih povedk (Christiansen 1958, ML 3045, Following the witch¹⁷). Ta tip povedke je razširjen tudi drugod

¹³ Prim. podoben motiv v Kelemina 1997: 86 ter v povedki o čarovnicah (včasih vilah), ki so lahko na barki s pomočjo magijskega obrazca z veliko hitrostjo priplule na drugo stran morja, tam nabrale eksotično sadje in se spet vrnile (Bošković-Stulli 1973: 96).

¹⁴ Nekateri avtorji poskušajo pokazati, da so bile sestavine, ki naj bi jih vsebovala domnevna čarovniška mast, dejansko halucinogene oziroma da so nekatere osebe tudi v resnici uporabljale mast, ki je povzročala halucinacije in vizije (Harper 1977; Duerr 1985: 17-32). Po drugi strani je Henningsen na podlagi arhivskih virov o španski inkviziciji v času inkvizitorja Salazarja pokazal, da so mnenja o halucinogenih mazilih čarownic neutemeljena (Henningsen 1980: 391).

¹⁵ V povedki, ki jo je zapisal Kuret na istem območju, moža, ki opazi ženine nočne obhode, žena na kvatrnoboto namaže z istim mazilom kot sebe. Skupaj nato odletita v hram, kjer se coprnice s hudičem gostijo ob hrani in pijači. Ko se mož v nekem trenutku (kljub vnaprejšnjemu ženinu opozorilu, da je to prepovedano) prekrži, vse izgine, dobrote pa se spremenijo v kače, kuščarje, močerade. Najdejo ga šele po treh dneh. Izda coprnice, ki jih je videl. Vse polovijo ter sežgejo na grmadi (Kuret 1984: 158).

¹⁶ Ta komentar očitno kaže, da pripovedovalec razume pripoved kot šaljivo zgodbo.

¹⁷ Blécourt jo (po Briggs 1971) klasificira kot ML 5006* in kot motiv G 242.7.g.

v Sloveniji in pri južnih Slovanih. Marija Jagodic (Makarovič) jo je zapisala v vasi Dobe pri Kostanjevici leta 1956: »Pret so coprance hodile, pa so imele svojo špraho: Smuk pod grmam, smuk nad grmam. Pa je en šu, pa je to slišu, pa je reku: Smuk po grmu, smuk za grmom. Pa je prišel ves krvav v hram, pa so vino pile. On je pa mogu jet domov.« (Arhiv SEM 13, 22/36-7). V Prekmurju je neki duhovnik, ki ni verjel ženski, ki je trdila, da je čarovnica, zahteval od nje, da trditev dokaže. Ta mu res naroči, naj pride na mladi petek k njej. »Ko je prišel, sta se oba namazala pod pazduhami, je ona rekla: Frm, brn, nad trnjem in nad gložjem. Spovednik se je zmotil in dejal: po trnju in po gložju. Tako sta zletela, toda on po trnju in se je strgal in potolkel. Ko sta priletela do velikega gradu, je na vrhu sedel vrag, okrog njega pa čarovnice.« Ko naj bi se s krvjo podpisal v njegovo knjigo, je namesto tega napisal: Jezus Nazarenski, pomagaj mi! Naenkrat je vse izginilo, duhovnik pa je obsedel na štoru tri dni od doma (Kühar 1913: 3-4). Isti tip povedke najdemo tudi v Mežiški dolini: »Nad Črno se je zbrala nekega dne huda nevihta. Ostrčnjakov hlapec je bil še na polju. Videl je, kako je iz oblaka, ki je krožil okoli hiše, skočila črna ženska in se spet dvignila v oblak. Hlapec se je skrila za grm in gledal, kaj bo. Tedaj je prišla na polje druga neznana žena, se slekla in po vsem truplu namazala s črnim mazilom ter potem govorila: »Smuk nad grmovjem, smuk nad pečovjem!« Mazilo je skrila pod grm in izginila v oblak, iz katerega je začela padati toča. Hlapec je vzel posodo z mazilom, kar ga je pustila čarovnica in se namazal po vsem telesu. Govoril je kakor ona ženska, a si ni natanko zapomnil besedila. Rekel je: »Smuk po grmovju, smuk po pečovju!« Ko je to izgovoril, ga je začelo nositi po grmovju in skalovju, da je bil do krvi opraskan in pobit. Samo še nekoliko živ je naposled vendarle obvisel na borovi veji in si s tem rešil življenje.« (Möderndorfer 1924: 77) V Retju pri Ribnici je bila zapisana podobna pripoved, le da je tista, ki se zmoti, coprnica sama: »Nekoč so nas strašili s coprniciami. So rekli, da coprnica metlo prime in jo zajaha. Potem reče: »Frk nad drevjem«. Ena coprnica pa se je nekoč zmotila in je rekla: »Frk med drevjem,« pa so jo veje vso opraskale in je prišla nazaj vsa raztrgana.« (Kastelic, Primc 2001: 53, št. 99, prim. tudi 97). Podobno zgodbo je zapisal Valjavec v okolici Varaždina: »Jeden put je bila jedna gazdarica coprnica pak je slugu imala. Ona išla se je jenput mazat i mazajuč govorila je: ne uz drvo, ne uz kamen, a sluga je to videl, a čul ni dobro. On je začul: uz drvo uz kamen, pak se je išel i on mazat kad je ona odišla. Mazajuč govoril je: uz drvo uz kamen. Kad se namazal zletel je pak se je ,se od drva vu drvo od kamena vu kamen treskal da je ves krvav bil i doletel je v klet gde su one bile. Tam pak ne sme niš od boga govoriti, a on je rekel: ala bože, ala mi je lepo! Onda su one zletele, a on je ostal i bil je tri dane v kleti dok ga je negdo pustil i onda je tri lete dimo hodil.« (Valjavec 1890: 246) Zapisala jo je tudi Maja Bošković-Stulli v hrvaški Istri: »Skrva je bila štriga, a nevista je čula kad se je ona mazala za Velebić, da je govorila: Kroz grm kroz trn, na Velebić. Kad je nje nestalo, se je digla nevista s postelje po noći i se maže da će poč kroz grm i kroz trn, pa je govorila: Brn, brn, kroz grm kroz trn – pa je šla s hiže i nikuliko je hodila kroz grm kroz trn.« (Bošković-Stulli 1959: 147, št. 153, Kroz grm, kroz trn).

Motiv, podoben temu o poskusu oponašanja čarovnice »neposvečenega«, ki se zanj slabo konča, lahko najdemo tudi v zgodbah o »neposvečenem«, ki najde čarovniško knjigo in z branjem te knjige nehote priključuje hudiča ipd. Tudi te zgodbe imajo izrazito humorno noto.

Voz na strehi

Vera, da zmorejo coprnice leteti oziroma da imajo v svoji lasti mast, ki jim to omogoča, se kaže tudi v zgodbah, ki – v nasprotju z zgornjimi, ki pripovedujejo o človeku, ki *napačno ponovi čarovniški obrazec za letenje* in zato trpi posledice, pripovedujejo o človeku, ki »napačno« *uporabi čarovnično mast za letenje*: namesto masti za mazanje koles voza pomotoma uporabi čarovnično mast za letenje. Tako je ta zgodba pravzaprav na neki način oddaljena paralela zgornjim zgodbam – medtem ko se v zgornji skupini skrivno opazovanje coprnice, ki se na metli odpravlja na čarovniški shod tako, da se najprej namaže z mastjo in nato izreče magijski obrazec, nadaljuje tako, da moški na napačen način uporabi isti obrazec, se tu nadaljuje tako, da moški na „napačen“ način uporabi isto mast. Posledica tega je, da voz, ki ga je opazovalec namazal s to mastjo, pristane na strehi, na vrhu drevesa ipd., kar očitno aludira na sposobnost letenja, ki ga čaravnici omogoča mast.

I: Tule gor je ena hiša, so rekli, da je bil en moški, pa ženska, sta bila stara, je moški šel, on je šel, pa je krave – so živine vozili, voze –, pa je vzel tam nekje eno mast je našel, pa je namazal tisti voz, da bo krave napregel. Tisti voz je pa se pokonci postavil gor na streho. Ker je bila tista žena njegova coprnica, je imela tako mast, da če se je ona s tistim /namazala/, je letela. In s tem so vsi povedati vedeli, da je ona namazala, da je mož namazal voz, pa je se pokonci postavil. (100)

V naslednji pripovedi se celo prepletata tako motiv napačne ponovitve izreka kot tudi (napačne) uporabe masti:

I: Eden se je k eni hiši priženil, pa je bila ta žena cuprnica, prmejduš, pa so imeli eno staro mast za tramom. Mož gleda, kam se žena odpravlja. Pa zasliši: smuk nad vejo, smuk pod vejo /pokaže gibe, ki so jih pri tem delale: z levo roko namaže desno pazduho, z desno roko pa levo pazduho/. Da se ne bi zadevale, to so šle po luftu ko hudič! Se je šel pa še on mazat en večer, da bi videl, kam ona hodi. Pa ni prav govoril: Smuk čez vejo, smuk nad vejo, smuk čez vejo, smuk na vejo, pa se je zapičil z glavo noter. S tisto mastjo je namazal kolesa od voza in je vse začelo dvigovat. (34)

Podobno povedko je zapisal že Valjavec med Kajkavci na Hrvaškem: »Jeden put je rekla mati svojemu sinu da naj kola namaže, a ona je bila coprnica i rekla mu je da mu je vu ormaru mast. On je išel pak je baš na njezinu trefil. On maže kola, namaže prvo kolo, vrti se drugo pak se vrti i trejte i četrtu, a kola onda na jeden oreh koj je bil pred hižom. Onda dečko k materi: mama mama, kola su mi na oreh vtekla. Ona vun: pa kaj si to napravil? kaj sem ti ja to rekla s tom mastjom namazati? Onda je išla brzo pak je zela kola na kla z oreha, a drugi je nigdo ne bi mogel dole zeti.« (Valjavec 1890: 245-6). V vasi Lokev na Krasu je bila 1918 zapisana naslednja različica: »V naši hiši je bila coprnica. Namazala je kolesa z njenim mazilom, voz je kar zletel na oreh. Zjutraj je gospodar vstal: Mati, kje je voz? – Na orehu so ga videli. Tisto coprnico so spravili na Golčjo grmado in tam sežgali. Tako sem čula od starih.« (zapisal Virgil Šček, Arhiv ISN SAZU). V Mateni pri Igu je Kramar zapisal pripoved o gospodarju, ki je pomotoma namazal kolesa z mazilom coprnice, ki je živela v isti hiši, pa so šla v zrak, da jih ni več videl (zapisal Franc Kramar 1911, Arhiv ISN SAZU). V Dimovcu v Zgornji Kolpski dolini je bil podoben motiv zabeležen

konec dvajsetega stoletja, namreč o človeku, ki mazal lesen voz – najprej eno kolo, ki se je vzdignilo v zrak, zatem drugo kolo, ki se je prav tako vzdignilo v zrak, ko pa je namazal še rudo, je cel voz zletel na slivo (Primc 1997: 182, št. 162).

Čudežni lonček

Poleg povedk, ki jih je mogoče prepoznati kot migracijske, smo naleteli še na humorične povedke o čudežnem lončku, v katerega zna čarovnica pričarati sir. V te zgodbe se včasih vplete še motiv iniciacije v čarovništvo, povezane z odpovedjo Bogu (oziroma krščanstvu), ki je predpogoj za tak način pridobivanja sira. Razen v teh zgodbah na pripovedi o iniciacijah, ki bi jih morale opraviti čarovnice, nismo nikoli naleteli.

I: Pa tisti slučaj, tule, glih pri tistih sosedih je živela ena ženska, A. so ji rekli. Kako je znala, od moža mama jo je dobro poznala, zvečer se je usedla, ali pa v sobo šla, pa je klicala: »Lukec kakaj, Lukec kakaj!« Pa mu je nastavila lonček, pa se je noter nakakal sam sir. Ni pa imela krave. Sam sir je imela notri v lončku. Ti so pa bili radovedni, mož, kaj bi rekla, je bil star osemnajst, dvajset, mogoče še šestnajst, kaj pa jaz vem, koliko je bil star. To so povedavali, je živa resnica, da so gledali čez, je imela nekako zapreto okno ali pa, mislim, zatemnjeno okno, samo da je čez neko špranjo, da so oni to gledali. Da je rekla: »Lukec kakaj!« In je lonček podstavila in Lukec se je nakakal. Sam sir, krave pa ni imela prej. (99)

I: Tak ko je ...se je jeden tudi poročil z enim dekletom, ne. Pol pa, ko sta bila poročena, takrat v teh cajtih ni bilo, ne, take stvari, da se ločijo ali pa kaj takega. Tisto, ki si dobil, tisto si moral imeti /smeh/. Pol je pa slišal, ko sta bila poročena, da je od coprnice hčerka. Pol bi rad vedel, kako jo bo dobil, da bo ona to začela po svojem delati kakor mat njena. Je pa rekel: „Ti, veš, da nimamo mleka pa ne tega,“ je rekel, „kaj jaz vem, da bi midva to zrihtala nekako tako... Se da kaj, da bi mleko prišlo od nekod, da bi sir naredila?“, ne. Je pa rekla: „Ja, če bi rad, ti bom pa pokazala.“ Pol je pa naštimala notri v kuhinjo velik pisker.../vzdihne/, je pa rekla: „Zdaj pa pojdi za menoj!“ Pa sta šla en za drugim okoli tistega piskra. Pa je rekla: „Jaz verjem v ta pisker, pa ne verjem v Boga, jaz verjem v ta pisker, pa ne verjem v Boga.“/smeh/. On je pa rekel: „Jaz pa ne verjem v ta pisker, pa verjem v Boga!“ On je pa obratno, ne. Tedi je pa pal cel kup s stropa v tisti pisker sira. Da je bil poln tisti pisker. Ko je ona to znala delati, ne. Pol je pa ugotovil, da je res coprnica, ne. Pa je vzel palico, pa je navezu ornk... Pa je rekel: „Nikdar več kaj takega!“/smeh/ (59)

I: To so bile po vaseh /čarovnice - op. M.M./. Čakajte, to so se pol nekako izdale pred smrtjo. To mi ena povedala. Je ena punčka šla do ene stare ženske, pa ni vedela, da je ta čarovnica in, saj veš, so mali otroci radovedni, in je rekla: „Jaz bi pa tole rada bila, češ, iz tega veliko vidiš, lahko kaj narediš.“ „Prav, veš, punčka, jaz te bom pa naučila.“ Pol ji je pa dala tak velik pisker, svinjski, globok, za svinje kuhat. In čarovnica ji je rekla: „Deni glavo v tale pisker globoko in moraš reči: Jaz verjem v tale pisker, pa ne verjem v boga!“ Punčka je bila lepo izučena doma, pa je dala glavo v pisker in rekla: „Jaz pa se userjem v tale pisker, pa verjem v Boga. /smeh/ (35)

Čarovniški sabat

Odgovori naših sogovornikov na vprašanja o času pojavljanja čarovnic nasploh, o tem, kdaj se v teku leta zbirajo ipd., se pogosto nanašajo na abstraktne predstave o čarovniških shodih, in ne na resnično verovanje o nevarnosti čarovnic, ki naj bi pretela skupnosti. Najpogosteje so omenjali božič (v štirih primerih), dvakrat binkošti in po enkrat še advent, kresno noč, kvatrne tedne¹⁸ – nobeden od teh datumov ni pomemben ne v primeru izkušenj, ki so jih ljudje imeli s sosedsko, ne z vaško in tudi ne z nočno čarovnico.

Tudi v povedkah, ki se sicer danes širijo bolj ali manj kot vir zabave, najdemo veliko aluzij na čarovniške shode (prim. migracijsko povedko At The Witches' Sabbat, Christensen 1958, ML 3050).

I: Pravijo, da je en šuštar bil noter, pa je šival cel dan čevlje delal, pa delo pa delo. Ona ženska je bila neka coprnica, bi rada videla, da bi šel brž spat, ko je zvečer šival dolgo. Pol je pa rekla: „Ti pojdeš spat, pojdeš spat!“ Pol je pa tako dolgo /sitnarila/, da ga je naštimala, da je šel spat. Potlej je pa čez eno luknjo gledal, kaj bo delala ona. Pa je vzela tisto mast, pa se namazala in rekla: »Smuk pod vejo, smuk med vejo, smuk pod veje, smuk med veje!«, pa je zginila iz stanovanja, pa je ni bilo več ...

S: Nikoli?

I: /smeh/ Aaa, /odkima/ je prišla nazaj, je prišla nazaj. Samo celo noč so tiste coprnice vkup letale, pa so pile, pa klamfale ga tam noter, pa kurbale se, pa vsega so delale. Če je res ali pa ni ...

S1: Kdo pa vam je povedal to zgodbo?

II: To so še moj oče podavali. (56)

Na čarovniških shodih naj bi se po stereotipu, ki se je v največji meri izoblikoval v obdobju lova na čarovnice, čarovnice ponoči skrivaj srečevale ter plesale, se gostile, pile, imele spolne odnose s hudičem in njegovimi podaniki, žrtvovale otroke in se dogovarjale, komu bodo škodile in pri čem. Na Slovenskem poznamo kar nekaj takšnih znanih mest, navadno vrhov hribov ali gora, o katerih se je širil glas, da naj bi bila zbirališča čarovnic. Najbolj znan tak hrib je gotovo Slivnica nad Cerknico, o kateri je pisal že Valvasor (1977: 99, 183). Poleg tega pa se kot zbirališča čarovnic občasno omenjajo tudi Grintovec v Karavankah, Rogaška oziroma Donačka gora, Pesniški hrib, Racna gora pri Črni peči in Srobotnik; v Sloveniji je znano tudi izročilo o Kleku (prim. Mrkun 1934: 26; Rajšp 1988: 391; Kebe 1988: 86; Trdina 1987: 350, št. 14; Vedež I, 1848, št. 12, 92–3; Vedež I, št. 8 in dalje, 84; Gričnik 1998: 163, št. 356).

¹⁸ Prim. slovanska verovanja o čarovnicah, povezana s kresom, ko naj bi imele čarovnice svoja zborovanja in naj bi se po verovanju ponekod tudi bojevale s kresniki (Zupanc 1959; Navratil 1887: 106, 121; Lojze Golobič, Narodno blago iz Semiča. Kresne pesmi. NAZU; Marija Jagodic (Makarovič), Arhiv SEM 13, 22/43–9). Za čas čarovnic ponekod velja tudi binkošti (Navratil 1890: 176; Marija Jagodic (Makarovič), Arhiv SEM 13, 22/43–9; 13, 21/103), jurjevo (Navratil 1888: 136–7, 133; Karba 1891: 93; Dragan 1857: 98; Risteski 2000; Nedeljković 1990: 74), lucijino (Navratil 1892–3: 145–6), miklavževo (Navratil 1892: 141), božič (Navratil 1885: 176), na kvatrnem teden (Cvetek 1993: 143) oziroma kvatrne sobote (Dolšek 2000: 580, št. 98) oziroma kvatre ob polni luni (Morato 2002: 56, št. 47), ko naj bi imele čarovnice svoj shod itd.

Dolgo časa so bili zgodovinarji prepričani, da so predstave o čarovniškem sabatu v celoti iznajdba cerkvenih demonologov iz časa lova na čaravnice, a pokazalo se je, da so bile predstave o neke vrste čarovniških shodih ali shodih drugih bajnih bitij marsikje prisotne v ljudski plasti verovanj že pred tem obdobjem. Za folklorni nukleus sabata ima Ginzburg potovanje na drugi svet v procesijah, ki izhajajo predvidoma že iz keltske mitologije (prim. Ginzburg 1984; 1992: 100-2; Henningsen 1991/2), čeprav v tej plasti, v nasprotju s prepričanju teologov, ni nastopal hudič, manjkajo pa tudi nekatere druge obtožbe, ki se navezujejo na sabat.

Mnoge predstave oziroma elemente izročila o čarovnicah, ki smo jih zapisali na našem območju, lahko pravzaprav posredno povežemo prav z verovanji o čarovniškem sabatu. Tudi elementi oziroma motivi večine migracijskih povedk, ki niso integralni del lokalnega verovanjskega sistema čarovništva, se pogosto povezujejo prav z motivi, ki so del izročila o čarovniških shodih in jih najdemo povsod po Evropi. Letenje na metli, brez ali s pomočjo mazila (povedka Smuk nad vejo, smuk pod vejo), in jahanje konja, se pravi moškega, ki ga čaravnica spremeni v konja, oziroma lastna metamorfoza v kobilo (prim. povedko Podkovana čaravnica. V: SLP I. 1970/30: 156-158), sta načina, kako po splošnih evropskih ljudskih verovanjih čaravnice potujejo na sabat (prim. Čajkanović 1994/5: 219). Povedka o vozu (ali človeku) na drevesu se, vsaj včasih, navezuje na predstavo, da imajo čaravnice svoje shode na orehu, križiščih, gumnu (prim. Čajkanović 1994/5: 218-9).

Iniciacija v čarovništvo, povezana z odpovedjo Bogu oziroma krščanski veri, ki se pojavlja v nekaterih različicah povedke o čudežnem lončku, se posredno navezuje predvidoma na kasnejše cerkvene dodatke k čarovniškim shodom, saj je bila odpoved Bogu po mnenju teologov pomemben element iniciacij, ki so potekale na sabatu. Tako je bilo leta 1622 na Danskem zabeleženo poročilo o iniciaciji na sabatu: ženska, ki je želela postati čaravnica, je morala najprej trikrat zadenjski obkrožiti cerkev, nato pa trikrat zanikati krščansko vero ter trikrat pljuniti skozi ključavnico v hudičevem imenu. Zatem se ji je prikazal hudič v podobi črnega psa in ji naredil na čelo znamenje (Henningsen 1982: 134).

Naslednja pripoved je lep primer prepleta motivov čarovniškega shoda, iniciacije na tem shodu in plesa čarovnic na vrhu lipe – mestu, kjer srečanje čarovnic poteka:

I: Neki drugega vam bom povedal. Je bil en fajmošter, kar takole so prišli na spoved, pa je vedel, ne, da je čaravnica, pa je hotel vedeti, kje se one zbirajo. /hehet/ In pol so se domenili, je rekla: "Kar stopi meni na nogo, pa bova šla." In seveda, tam je bil tudi hudič in še veliko tistih coprnic, fajmošter še ni nikoli tam bil, pa se je moral fajmošter vpisati v tisti čarovniški, kako bi rekel ... - v imenik. Je pa šel, ko je hudič prišel s tisto knjigo, on je pa napisal notri Jezus, not v knjigo /se zasmeji/. Takrat se je pa tam, ko so bili, streslo in župnik se je znašel pred faro gor na vrh lipe. Torej tam so plesale.

S: Jih je videl?

M: Ja, jih je pol videl. Pol je pa zjutraj šel, je bila že binškočna nedelja, ne, zjutraj, pa je šel mežnar zvonit za jutranjo mašo. "Ej," je rekel, "pomagaj mi doli!" Je rekel: "Gospod župnik, kaj pa delate tam gor?" /se smeji/ Je rekel: "Tih bodi, pa pojdi v faro, pa štrik prinesi, pa priplezaj gor do mene, da se dol spustim!" Je rekel: "Jaz moram zjutraj imeti ja še prvo mašo." (115)

Gostije v kleti

V zgodbe o čarovniških sabatih se pogosto vpleta tudi motiv veseljačenja, pitja vina, gostij, ki jih prirejajo čarovnice s svojih shodov grede (prim. Murray 1962; Devlin 1987: 202; Čajkanović 1994/5: 219). Ta veseljačenja čarownic, povezana s pitjem vina, se največkrat dogajajo v kletih. Motiv pitja vina v kleti omenja Fr. Sreboški Peterlin, ki piše o zbiranju čarownic v kleti na Kleku, kjer naj bi veseljačile, pile iz polnega soda vina (Štrekljeva zapuščina, mapa II., Arhiv ISN ZRC SAZU). Tudi na Suhem vrhu naj bi coprnice vsak večer na brezovih metlah zletele proti Lendavi v vinsko klet in tam pile in coprale (Rešek 1995: 231). Na prvi pogled nepomemben detajl se izkaže za mitični motiv, razširjen v vsej Evropi in ga najdemo že v zapisanih poročilih iz štirinajstega stoletja. Čarovnice iz Valaisa so priznale, da so potem, ko so prišle s svojih shodov, pile vino v kletih. Isti detajl najdemo v priznanjih benandantov iz Furlanije, o tem so govorili kers(t)niki na Balkanu, kallikan-tzaroi v Grčiji, calusarii v Romuniji, taltosi na Madžarskem, osetski burkudzäütä na Kavkazu ter laponski in sibirski šamani, motiv omenja poročilo Olaus Magnusa o baltskih volkodlakih iz 1555 itd. – pri vseh je šlo za predvidoma za ekstatično potovanje na drugi svet. Detajl o pitju vina v kletih je po Ginzburgovem mnenju povezan s predstavo o žeji, ki jo občutijo umrli (Ginzburg 1984: 46–7; Ginzburg 1992: 89, 158–9; prim. tudi Simpson 1994: 21). Ta motiv pa je razširjen tudi na našem območju – razlog za njegovo razširjenost in ohranjenost je gotovo tudi dejstvo, da gre za vinorodni okoliš, kjer je vinskih kleti oziroma zidanic pač na pretek:

II: Dobile so, rekli so, da so dobile neki mast v apoteki, pa so se namazale, pa so rekle smuk med vejam, smuk med vejam /kroži z rokami/, pa so izginile, pa so šle, pa so galamile ... Pa so šle v klet noter pit, pa so jih noter našli v kleti, pa so potlej klet odprli, pa so izginile, pa so izginile, pa jih ni bilo nikjer več /smeh/.

/.../ So včasih pripovedavali, da so v kleti pile, pa, da je prišel eden, da jih je čul, da so noter, pol pa je pogledal, odklenil gospodar, pa so bile noter, pa so se vse zadrle, ko je prišel noter, samo svete besede ne smete spregovoriti ... To so se zadrle. Jezusmarija, je rekel. Ko pa je tisto bilo, tedi so pa izginile ...

S1: Ko je rekel jezusmarija?

II: Ja, seveda. Potem so pa izginile, pa jih ni bilo ... nobene več nikjer. Ne bi nič smel reči. Če pa je rekel, pol pa letijo une samo čez veje, pa samo čez veje. Menda rečejo smuk pod vejam, smuk pod vejam ... kroži z rokami/

S1: Kaj pa pomeni to „smuk pod vejam, smuk pod vejam“?

II: Da boš letel pod drevesom, ne. Smuk pod vejam, smuk med vejam, ne. Pa bejžte, to ni nič! Govorili pa so tako. (56)

I: Ja, ko je šel gospodar v gorco /vinograd – op. M.M./, pa je šel, ne, pa je šel na sejem, pa je šel na svojo domov. Poli je pa tam bila luč, se mu je pa čudno zdelo, ne, kdo je notri ...

II: Da je v njegovi kleti luč, ne.

I: /vzdih/ ... je šel pogledat. Je bilo pa notri eno veliko omizje samih žensk, pa so jedle, pile, vsega imele na mizi, kar si je pač požel in ... pile so njegovo vino. On je bil pa začuden pa prestrašen, se je pa na posteljo ulegel. Pa samo to opazoval. One ga pa niso nič mar vzele. In potem, ko so odšle, so vse to pojedle ... Poznal je pa vse.

I1: Ja, poznal jih je on, seveda ...

I : /istočasno/ že od prej, ja, vse te ženske.

I1: So bile okoliške ženice. Pol je pa ... ko so pa odšle, so pa rekle, da ne sme nikdar nobenemu povedati. Da če ne, ga bodo zdrobile v sončni prah. In ko so odšle, je iz tiste hrane pa iz tistega vsega ostalo samo še konjske fige, če veste, kaj je to?

S : Ja. /smeh/

I1: Ja /smeh/. In on je bil začuden, veš, da je bil začuden, ne, če je prej bilo tako, zdaj pa tako. Je mislil, da svojim očem ne verjame, ne?

I : Pa so vzele vsaka svojo metlo, pa so jo zajahale, pa so šle ... pravijo, da čarovnice metle jahajo. (59)

Mnoge povedke, za katere ne najdemo neposredne podkrepitve v memoratih, nosijo torej v sebi motive, ki se navezujejo na predstavo o čarovniškem sabatu. Tudi abstraktno zastavljena vprašanja o čarovnicah pogosto spodbudijo pri pripovedovalcih odgovore, ki se nanašajo prav na shode čarovnic oziroma na kraje in čas njihovega srečevanja, na način njihovega prihoda na te shode, tj. letenje na metli, itd.. Po drugi strani so tudi memorati o nočnem opazovanju ali srečanju s čarovnicami v podobi luči, v podobi peric, ki se srečujejo med pranjem perila ob vodnjakih, reki, potokih, v podobi čarovnic, ki včasih kurijo ogenj ali se kažejo v podobi ogenjčkov, posredno povezani s predstavo o tem, da se čarovnice shajajo na določenih mestih, saj o njih govore v množini, včasih pa posebej poudarjajo, da se čarovnice (v podobi ogenjčkov - luči, peric itd.) srečujejo zato, da bi se dogovorile, kje in kakšno škodo bodo naredile. Lahko bi torej rekli, da verovanja o čarovniškem sabatu predstavljajo nekakšno mitično plast izročila o čarovnicah na tem območju, ki se – bolj kot da bi se kazalo v obliki neposrednih izjav in pripovedi o teh shodih (čeprav jih najdemo tudi v tej obliki!) –, posredno kaže kot temelj tako stereotipnih abstraktnih izjav o čarovnicah kot tudi temelj mnogih migracijskih in humorističnih povedk, ki tu krožijo o čarovnicah.

Povedke o čarovnicah v odnosu do verovanskega sistema čarovništva

Čeprav moramo omenjene tipe povedk na vsak način razlikovati od pripovedi, ki so del verovanskega sistema čarovništva na tem območju, pa v mnogih od njih lahko najdemo elemente, ki so del tega verovanskega sistema.

Povedka *Podkovana čaravnica* v bistvu temelji na verovanju o čarovnični sposobnosti metamorfoze v žival oziroma na njeni sposobnosti pošiljanja dvojnika (duše), ki je pogosto zoomorfne oblike, iz telesa (prim. Lecouteux 1992), verovanju, ki je na tem območju splošno razširjeno (prim. spreminjanje v krastačo) – čeprav, kot rečeno, specifičnega verovanja o metamorfozah v kobilo na našem območju ne najdemo. Obenem lahko najdemo podobnost med to povedko (zlasti različico, v kateri čaravnica vso noč jaha človeka) in memorati o nočnem doživetju, v katerih je človek zaradi čaravnice prisiljen begati, krožiti in vso noč bloditi po gozdu. Tudi v občutju žrtve, ki ga te pripovedi opisujejo, lahko najdemo paralele: človek je v obeh primerih na neki način »gonjen«, prisiljen hoditi, tekati celo noč, koder ga čaravnica goni, nosi (prim. tipične izraze za ta doživetja: »coprnice so me nosile«, »coprnice so me gonile«).

Tudi v posledicah »leta« človeka, ki v povedki *Smuk pod vejo, smuk nad vejo* izreče napačen obrazec in zato leti po grmovju in trnovju ter konča ves raztrgan in ranjen, lahko do neke mere najdemo skupne točke s pripovedmi o srečanju z nočnimi čarovnicami, ki

naj bi ljudi vlačile po grmovju in trnovju. Tako kot človek v tej šaljivi zgodbi tudi sami lahko končajo raztrgani, ranjeni, krvavi itd. – npr. nad hribu, daleč stran od mesta, kjer so stali pred srečanjem s coprnico.

Povedke o *vozu*, ki zaradi čarovničine masti pristane na strehi, drevesu ipd., so zelo sorodne povedkam o človeku, ki predvidoma po čarovničini krivdi nepojasnjeno pristane na strehi, drevesu itd., čeprav ne zaradi masti (prim. spredaj). Hkrati pa se tudi zelo približujejo memoratom o nočnih doživetjih, v katerih pride do nejasnega premika položaja, ko se človek na nepojasnen način znajde povsem drugje, kot je bil pred tem.

Po drugi strani je tudi humoristična *pripoved o čudežnem lončku*, s katerim čarovnica dobi sir, v temelju seveda povezana z verovanjem, da čarovnica pridobiva mleko in mlečne proizvode na način, ki je škodljiv za druge. Toda v nasprotju s pripovedmi iz tega poglavja, v katerih ljudje govorijo o konkretnih osebah in v katerih gre za resne obtožbe prekoračenja norm, ki vladajo v skupnosti, je v pripovedih o čudežnem lončku navadno izrazito poudarjen humorni preobrat, ki daje tako rekoč isti obtožbi povsem drugačno konotacijo.

*

Povedke o čarovnicah, o katerih govori članek, se torej tako ali drugače posredno navezujejo na verovanjski sistem čarovništva na raziskovanem območju in verjetno je prav ta povezava tista, ki jih je obdržala pri življenju. A kljub vsem paralelam se te povedke vendarle razlikujejo od tistih pripovedi, ki jih imamo lahko za del verovanjskega sistema čarovništva na tem območju – ne le po vsebini, ampak tudi po zgradbi in načinu naracije. Te povedke imajo praviloma jasno izdelano fabulo z dramatičnim ali humorističnim preobratom. Zanje je praviloma značilno tretjeosebno pripovedovanje. Praviloma ne pripovedujejo o lastnih doživetjih ali o doživetjih bližnjih (o viru pravijo navadno: »so pravili«, »nekdo je pravil«), ampak o doživetju neznane osebe (»nekdo«, »eden«), ki se je zgodilo v nedoločenem času (»nekoč«) in kraju (»nekje«). Vse te povedke imajo prevladujočo humoristično noto in so pogosto spremljane s smehom. Medtem ko so funkcije pripovedi o čarovnicah, ki so del verovanjskega sistema čarovništva, različne: seznanjajo ljudi z nevarnostmi čarovniškega napada in taki ali drugačni obliki, jih opozarjajo na kraje in čas, ko grozi nevarnost čarovnic, prikazujejo načine, na katere se lahko ljudje ubranijo pred čarovnicami, itd., pa je funkcija teh povedk predvsem in v prvi vrsti ena sama – zabava.

Literatura

- Bošković-Stulli, Maja: 1959 *Istarske narodne priče*. Zagreb: Institut za narodnu umjetnost.
- Bošković-Stulli, Maja: 1973 'Der Anteil des Meeres bei der Gestaltung der mythischen Sagen an der kroatischen Adria – Küste.' V: *Probleme der Sagenforschung*. Lutz Röhrich, ur. Freiburg im Breisgau: Forschungsstelle Sage (Deutsche Forschungsgemeinschaft). Str. 86–99.
- Briggs, Katharine M.: 1978 *The Vanishing People, A Study of Traditional Fairy Beliefs*. London: B. T. Batsford Ltd.
- Christiansen, Reidar Th.: 1958 *The Migratory Legends, A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants*. FFC 175. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

- Cvetek, Marija: 1993 *Naš oča so včas zapodval, Bohinjske pravljajce*. Glasovi 5. Ljubljana: Kmečki glas.
- Čajkanović, Veselin: 1994 *Stara srpska religija i mitologija, Sabrana dela iz stare srpske religije i mitologije* 5. Beograd: Srpska književna zadruga, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Prosveta, Pantenon.
- Devlin, Judith: 1987 *The Superstitious Mind, French Peasants and the Supernatural in the Nineteenth Century*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dolšek, Ida: 2000 *Kaku se kej narod rihta. Folklorne pripovedi od Litije do Čateža*. Glasovi 21. Ljubljana: Kmečki glas.
- Dömötör, Tekla: 1973 'Die Hebamme als Hexe.' V: *Probleme der Sagenforschung*. Lutz Röhrich, ur. Freiburg im Breisgau: Forschungsstelle Sage (Deutsche Forschungsgemeinschaft). Str. 177–89.
- Dragan, Vicko: 1857 'Poletne šege Slovincov takraj in unkraj Mure.' *Novice* 15: 98.
- Duerr, Hans Peter: 1985 *Über die Grenze zwischen Wildnis und Zivilisation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Dorđević, Tihomir R. : 1953 *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju. Srpski etnografski sbornik LXVI*. Beograd.
- Gašparíková, Viera, B. Filova, ur.: 2002 *Slovenske ludove rozpravky* 1., Bratislava: Veda.
- Ginzburg, Carlo: 1984 'The Witches' Sabbath: Popular Cult or Inquisitorial Stereotype?' V: *Understanding Popular Culture, Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Kaplan Steven Laurence, ur. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton. Str. 39–51.
- Ginzburg, Carlo: 1992 *Ecstasies, Deciphering the Witches' Sabbath*. London: Penguin Books.
- Gričnik, Anton: 1998 *Farice, Haloške folklorne pripovedi*. Glasovi 18. Ljubljana: Kmečki glas.
- Hand, Wayland D.: 1973 'Witch-Riding and Other Demonic Assault in American Folk Legend.' V: *Probleme der Sagenforschung*. Lutz Röhrich, ur. Freiburg im Breisgau: Forschungsstelle Sage (Deutsche Forschungsgemeinschaft). Str. 165–76.
- Harper, Clive: 1977 'The Witches Flying-Ointment.' *Folklore* 88,1: 105–6.
- Henningsen, Gustav: 1980 *The Witches' Advocate: Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609–1614)*. Nevada: University of Nevada Press.
- Henningsen, Gustav: 1982 'Witchcraft in Denmark.' *Folklore* 93,ii: 131–7.
- Henningsen, Gustav: 1991/2 'The white sabbath and other archaic patterns of witchcraft.' *Acta Ethnographica Hungarica* 37, 1-4: 293–304.
- Karba, Josip: 1891 'Narodne šege.' *Slovenske večernice za pouk in kratek čas* 45: 86–101.
- Kastelic, Zlata, Jože Primc: 2001 *Krvapivc (vse sorte iz dežele Desetega brata, osrednje Suhe krajine, domovanja Turjaških, do Kočevskega)*. Glasovi 24. Ljubljana: Kmečki glas.
- Kebe, Melita: 1988 *Čarovništvo na Notranjskem*. Diplomaska naloga na Oddelku za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani (mentor: J. Bogataj). Tipkopis.
- Kelemina, Jakob: 1997 (1. natis 1930) *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, Z mitološkim uvodom*. Bilje: Studio Ro.
- Kuret, Niko: 1984 'Iz ljudskega življenja. V: *Med Bočem in Bohorjem*. Marjan Žagar, ur. Šentjur pri Celju – Šmarje pri Jelšah: Delavska univerza Rogaška Slatina. Str. 140–59.
- Kuret, Niko: 1989 *Praznično leto Slovencev* I., II. Ljubljana: Družina.

- Kühlar Števan 1913: 'Národno blágo vogrskij Slovāncov.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 10: 1–37.
- Kvideland, Reimund, Sehmsdorf Henning K.: 1988 *Scandinavian Folk Belief and Legend*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lecouteux, Claude: 1992 *Fées, sorcières et loup-garous au moyen âge, Histoire du double*. Paris: Editions Imago.
- Möderndorfer, Vinko: 1924 *Narodne pripovedke iz Mežiške doline*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- Mencej, Mirjam: 2006 *Coprnice so me nosile. Raziskava vaškega čarovništva na podeželju vzhodne Slovenije ob prelomu tisočletja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Morato, Nada (s sodelovanjem Špele Pahor): 2002 *Mrak eno jutrnja (Štorje iz Slovenske Istre)*. Glasovi 25. Ljubljana: Kmečki glas.
- Mrkun, Anton: 1934 'Narodopisno blago iz Dobrepoljske doline. Coprnice.' *Etnolog* VII: 26–9.
- Murray, Margaret Alice: 1962 (1. izdaja 1921) *The Witch-Cult in Western Europe*. Oxford: Clarendon Press.
- Navratil, Ivan: 1885–1894 'Slovenske národne vraže in prazne vére.' *Letopis matice slovenske*.
- Nedeljković, Mile: 1990 *Godišnji običaji u Srba*. Beograd: Vuk Karađić.
- Neweklowy, Gerhard, Károly Gaál: 1987 *Totenklage und Erzählkultur in Stinatz im Südlischen Burgenland*. Wien: Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 19.
- Petzoldt, Leander: 2003 *Kleines Lexikon der Dämonen und Elementargeister*. München: Verlag C.H. Beck OHG.
- Primc, Jože: 1997 *Okamneli mož, in druge zgodbe iz Zgornje Kolpske doline (od Babnega Polja in Prezida prek Gerova, Čabra, Osilnice, Kužlja, Kostela, fare do Dola in Predgrada)*. Glasovi 15. Ljubljana: Kmečki glas.
- Rajšp, Vinko: 1988 'Čarovniški procesi na Slovenskem.' *Zgodovinski časopis* 42/3: 389–97.
- Rešek, Dušan: 1995 *Brezglavjeki (Zgodbe iz Prekmurja)*. Glasovi 9. Ljubljana: Kmečki glas.
- Risteski, Ljupčo S.: 2000 'Orgijastički elementi obreda u vezi sa kultom Meseca kod balkanskih Slovena.' V: *Erotsko u folkloru Slovena*. Dejan Ajdačić, ur. Beograd: Stubovi kulture. Str. 53–72.
- Shojaei-Kawan, Christine: 2004 'Gogol's Viy and Folk Narrative.' *Ethnic Culture, Traditions and Innovations*. Kaunas. Str. 403–15.
- Simpson, Jacqueline: 1994 'Margaret Murray - Who Believed Her, and Why?' *Folklore* 105: 89–96.
- Sydow, C. W. von: 1948 *Selected papers on folklore* (izbral in uredil Laurits Bødker). Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- Tolstaja, Svetlana M.: 1998 'Magičeskie sposoby raspoznavanija ved'my.' *Studia Mythologica Slavica* 1: 141–52.
- Trdina, Janez: 1987 *Podobe prednikov I.-III.* Ljubljana: Krt.
- Valjavec, Matija Kračmanov: 1884 'Žena comprnica (Slovenska Bistrica ugr.)' *Kres* IV, št. 6, 1. junija, Narodne pripovedke: 303–4.
- Valjavec, Matija Kračmanov: 1890 *Narodne pripovjesti u Varaždinu i okolici*. Zagreb: Knjižara Dioničke tiskare.
- Valvasor, Janez Vajkard: 1977 *Slava Vojvodine Kranjske* (prevedel, izbral, razložil Mirko Rupel). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Zupanc, Lojze: 1959 'Lipovo rebro.' *Delo* I., 10.9. 1959, Najdihojca št. 19.

Kratice

ISN = Inštitut za slovensko narodopisje

SEM = Slovenski etnografski muzej

SLP I = Slovenske ljudske pesmi I., Ljubljana: Slovenska matica 1970: št. 30: Podkovana
čarovnica

ŠZ = Štrekljeva zapuščina

ZRC SAZU = Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti